

AZ ÖRÖKÖS FÖLDESÚR

RÉSZLET EGY CSOKONAI VITÉZ MIHÁLYRÓL
KÉSZÜLŐ NAGYOBB TANULMÁNYBÓL

Sinkó Ervin

„Az első, aki bekerített bizonyos területet és merészkedett kimondani: ez a z E n y é m! s eléggé együgyű emberekre talált, akik neki ezt elhitték, volt a polgári társadalom igazi megalapítója. Mennyi büntől, háborútól, gyilkosságtól, mennyi nyomortól, és borzalomtól kímélte volna meg az emberi nemet az, aki kihúzván a cölöpöket és betömvén az árkot, odakialtott volna felebarátainak: „Őrizkedjetek e gazember meghallgatásától; elvesztek, ha elfelejtitek, hogy amit a föld terem, az mindnyájunké, a föld azonban senkinek se tulajdona.”

Jean Jacques Rousseau: *Az emberek közötti különbségek*

A z e s t v e. Ez a címe a debreceni kollégium praeceptor publicusa ama remekművének, melyben az inodalomtörténészek mindig újra felfedezik Jean Jacques Rousseau-nak az ifjú költőre gyakorolt nagy hatását. Joggal. A költemény és a rousseau-i életérzés, sőt a rousseau-i gondolatok és tantételek között mélyek a kapcsolatok. Mélyek, de abban az értelemben, hogy ez a költemény a gondolatot — mint a saját-tá tett elemét — szubjektív felindulássá s a rousseau-i érzelmet minden hangulati esetlegességen túlmenően saját intellektuális szemléletének tulajdonává olvasztja és sűríti. S így történik meg: ami a Csokonai költői ereje nélkül rímbe szedett, átvett világnézet, hamar be-

porosodott propaganda lett volna, az ebben a programatikus költeményben a költő legbensőségesebben személyes, a költő egész lényét reveláló műalkotás lesz.

Mert épp ez a csodálatos ebben a remekműben: a racionálisnak és az irracionálisnak, a logikának és az álomszerűen, önkényesen egyéninek egygyé válásától kapta meg a formáját és ezzel a formával egy addig nem volt, eredetien új, formájától különválaszthatatlan tartalmát.

Más szóval: aki el akarná beszélni a költemény „tartalmát”, azt csak egy módon tehetné: magával a költeménnyel, illetve magának a költeménynek, de semmiképp se Rousseau elméleteinek a Csokonai költészetére gyakorolt „hatása” elemzésével.

Kétségbevonhatatlan, hogy Csokonai sokat kapott Rousseau-tól. De mert Csokonai nem pusztán jó tanítvány, aki ügyesen rímel, hanem elsősorban költő, mindent, tehát Rousseau-t is a maga képére formálta. A költő, ha költő, sose képes a pihenő receptivitásra; amit befogad, annak az ő saját alkotó produktivitása új, eredeti életet ad. Nem epigon, hanem — mestere és mesterei művétől — ihletett alkotó.

Goethe is sokat kapott Rousseau-tól, mint ahogy minden kortársa, sőt akarva, vagy nem akarva, mind e mai napig, mi mindnyájan. De épp Goethe vallja, hogy gyűlöletes neki minden olyan ismeret, amely nem a személyes produktivitását sarkallja és emeli magasabb szintre. S ahogy Goethe, úgy hasonította át Csokonai is a m a g á é v á Rousseau-t. Ez a felvilágosodást és egyben a felvilágosodásból való kiábrándultságot képviselő, harcias és önmarcangoló nagy gondolkodó, mint az igazi nagyok mind, több, mint leckéztető tanító. A nagy alkotók igazságai csak devalválódnak a szorgalmas epigonok műhelyeiben. A nagy alkotók igazságai épp azokéi, akiknek bátorításul szolgálnak az újhoz, a saját egyszeri egyéniségük kibontakozásához. A nagy szellemek kiváltsága, hogy életművük a mások produktivitásában számtalan változatban, más és más hangsúllyal, megújhódva, s minden rátekintő szemtől új és új alakban tudja újrakezdeni mindig új életét.

Ihr glücklichen Augen, was je Ihr gesehen,
Es sei wie es wolle, es war doch so schön —

írta Goethe, s ezért nem véletlen, hogy Csokonainak „Az estve” című költeményéről szólva, Goethét idézem. Csokonai költeménye, főleg első strófájának bizonyossága szerint, egyike azoknak a költői műveknek, melyeknek elsődleges ihletőjük a l á t á s, a nagyra nyílt szemnek figyelő, önfeledt csodálkozása. A mindig kíváncsi, a szemlélhetővel be nem telő, a nézni tudó és a nézésben elmerülő szemével az ifjú poeta nemcsak átadja magát a l á t v á n y gyönyörűségének, hanem azt érzékeltetni is tudja.

A kollégiumi évek idején is porban, sárban, hóban mindig csak gyalogosan közlekedő, mindig csak a maga két lábára utalt kolduló diák szeme előtt megszámlálhatatlanul sokszor ismétlődhetett meg a kép: valamelyik nagy nemesi udvarház előre kitárt kapuja a begördülő hintó mögött, a vándor számára titokzatosan és méltóságosan, becsukódik. Ebből az ismerős képből születik meg „Az estve” első két

sora. A hintóból az ifjú költő nábobi bőkezűséggel a hanyatló nap tündöklő hintáját teremti meg — és az enyészet, amely már ajtaját kitárva várja a tündöklő hintót, nem komor, nem hamletien kísérteties, hanem a meglepő szép jelzővel tárul elének:

A napnak hanyatlik tündöklő hintaja,
Nyitva várja a szép enyészet ajtaja.

Így kezdődik a költemény. S így mindjárt az első felhangzó taktusokat beragyogja a nézés és a látás felfedező gyönyörétől elragadott tekintet, a látás örömetől meglepett költőnek az élet színeit igenlő és az élet jegyében még a halált is szépnek látó, gondtalanul simogató, nyugodt szeme. Mindent eláraszt és mindenből csak úgy árad a — semmiképp se extatikus, hanem — csendes és szelíd, mosolygó szépség. Egyetlen harsány szín sem bontja meg.

Petőfi „A puszta, télen” című versében a naplemente a shakespeare-i királydrámák ellentéteinek tragikus és patetikus harsonáját csendíti meg:

Mint kiűzött király országa széléről,
Visszapillant a nap a föld pereméről,
Visszanéz még egyszer
Mérges tekintettel,
S mire elér szeme a tulsó határra,
Leesik fejről véres koronája.

Csokonai, noha nem kevésbé tragikus életű költő, az idillikusnak a szerelmese, az idill a természet minden jelenésére sugározva vetődik ki belőle. Amikor ő nézi, a naplemente, a nap halála is megenyhüléssé, mosolygó üdvözüléssé lesz.

A napnak hanyatlik tündöklő hintaja,
Nyitva várja a szép enyészet ajtaja.
Haldokló sűgáni halavánná léznek,
Pirúlt horizonunk alatt elenyésznek.
Az aranyos felhők tetején lefestve;
Mosolyog a híves szárnyon járó estve;
Melynek új balzsammal biztató harmatja
Cseppecskéit a nyílt rózsákba hullatja.
A madárcák meghúlt fészkeknek szélein
Szunnyadnak búcsúzó nótájok rendjein.
A kis filemile míg magát kisírta,
Szomorún hangicsált fészken a pacsirta.

Együtt érez a nappal a „híves szárnyon járó estve” együtt éreznek a biztató harmatot a nyílt rózsákba hullató estével a fészkek szélein gubbasztó madárcák, együtt érez a kis fülemülével a „szomorún” éneklő pacsirta — s ezért még ez a szomorún is inkább valami boldogítóan lágyat, mint fájdalmat jelent. A csendnek, az elcsendesedésnek ezen a mindent egybeölelő, édes nyugalmán még a vadállatok se maradnak kívül:

A vadak, farkasok ülnek szenderedve —

anélkül hogy bárkire is veszélyt jelentene ez, csak azért, hogy az együttérzésben magára lelt mindenség, a híves szárnyon járó estvének csendje az ellentét által még hallhatóbbá válják, következik a strófa utolsó, játékos alliterációjával oly kedvesen vidám sora:

Barlangjában belől bömböl a mord medve. —

Az első strófának, de magának az egész, változatokban, ellentétekben és benső történetekben gazdag költeménynek is az elindítója és végig jelen maradó lelke az első két sor: a szépségnek, a békének, a problémákról mit sem tudó nyugalomnak, az ellentétek összeütközését, a szenvedélyeket, az ellenséges indulatokat hírből sem ismerő, a társadalmon innen vagy túl élő természet — a rousseau-i „jól-tévő” — naiv átélésének a bensőséges dallama. Csak egy új, nosztalgikus jelentéssel, de ugyanez a dallam variálódik a következő strófában is, amikor a költő, aki eddig önfeledten gyönyörködve csak kifelé nézett, a maga külön személyes valóságára eszmél, s ettől az imént még mindent betöltő boldog pillanat máris távolodik, vége az azonosulásnak, már kívülről szólítja, marasztalja, visszahívja, mint akinek segítségért kell kiáltania:

Ah! ti csendes szellők fúvattal, jertek,
Jertek füleimbe, ti édes concertek;
Mártsátok örömbé szomorú lelkemet;
A ti nyájasságtok minden bút eltemet.
Lengjete, óh kellő zefirek, lengjete,
Lankadt kebelembe életet öntsetek!

És mintha a tovaszálló pillanat egész csendjével és minden balzsamával csakugyan visszafordulna, megállna a hívó szóra:

Mit érzek? ... míg szólok, egy kis nyájas szellet
Rám gyengén mennyei illatot leheliet,
Suhogó szárnyával a fák árnyékánál
Egy fűszerszámozott theátromot csinál,
Melybe a gráciák örömmel repülnek,
A gyönyörűségnek lágy karjain ülnek;
Hol a csendes berek barna rajzolatja
Magát a hold rezgő fényénél ingatja.

Megtörtént a csoda. A pillanat megállt. És hogy az enyészet a szép jelzőt kapta, a melankólia még váratlanabb jelzővel lep meg bennünket:

Egyszóval, e vidám melancholiának
Kies szállásai örömmre nyílnak.

A költemény harmadik tétele — önként kínálkozik a zenei fogalom — már nem a természetben nyugovó szemé, nem az érzékelésben megengesztelődő, örömmé vált sajjásé. Mert bár még a melankólia is vidám, megmarad melankoliának, és feltámad annak az embernek

a szorongása, aki tudja, hogy az estét „a setét éj”, a marasztalt tündöklő percet „a komor órák” követik. S már eleve reménytelenül hangzik fel az esdeklés:

Késsél még, setét éj, komor óráiddal,
Ne fedd bé kedvemet hideg szárnyaiddal —

mert bennünket is megborzongatva, közeledik a „hideg szárnyak” suhogása és vele együtt a természettől elidegenedett világ „lármája”, melynek hallatára a nézés és látás tiszta öröme csak fájdalmas emlékké válik, s a költő a sóhajos panaszból a mind izgatottabb, vádló hangba csap át.

Késsél még, setét éj, komor óráiddal,
Ne fedd bé kedvemet hideg szárnyaiddal,
Úgyis e világba semmi részem nincsen,
Mely bágyadt lelkemre megnyugovást hintsen;
Mikor a világnak lármáját sokallom,
Kevélynek, fősvénynek csörtetését hallom,
Mikor az emberek körültem zsbongnak,
S kényektől részegen egymásra tolongnak.

A költemény szimfonikus nagyszerűsége és egysége szempontjából teljesen érdektelen az az életrajzi adat, hogy Csokonai, mint annyi más művén, első megformálása után ezen is tovább dolgozott, és hogy a harmadik versszak nyolcadik és a költemény utolsó tizenegy sora közé csak később iktatta be azt az eredeti verssel majdnem egyenlő terjedelmű részletet, mely a Rousseau dijoni *Értekezésének* szellemében az ifjú költő ún. ideológiai állásfoglalásának a sommázása.

Akár utóbb, akár mindjárt eredetileg, a költeménnyel együtt keletkezett ez az ideológiai betét, esztétikailag az az egyetlen kérdés, hogy az első három versszakhoz szervesen hozzátartozó folytatás-e s hogy a költemény az ideológiai betét nélkül, a befejező tizenegy sorral hatna-e inkább egy kapásból, egy mindvégig önmagával azonos ihletből keletkezett, töretlen egésznek, mint ezzel a közbeékel, inkább intellektuális, mint érzéki, vizuális részlettel. Mert kétségtelen, hogy a költeménynek finom szövésű, hangulatokban mozgalmasan váltakozó, szinte testetlen lebegése után a rousseau-i elmélkedéssel egyszerre új irány kerekedik felül. Ám nem kevésbé bizonyos, hogy magában a költeményt elindító kezdő dallamban, magában az idillikusan érzékiben már benne rejlik ez a hirtelen kifejlésre juttatott intellektuális-meditatív elem is. Számomra épp ez az egyik legszebb példa arra, hogy mennyire telített lehet az intenzíven érzéki érzelmesség az intellektuálissal, az érzelem a gondolattal, s hogy mennyire abszurd az a feltevés, mely szerint egyazon költőnek az úgynevezett lelki életét külön szabad vagy külön lehet választani a gondolati tevékenységétől. Az érzelminek az intellektuálistól való ilyen különválasztása a mindig magával azonos, integrális költői szubjektumnak a teljes fel nem ismerését jelenti; azokra a felháborítóan ostoba iskolai tankönyvekre emlékeztet, melyek egyazon költőt verseinek „témái”

alapján mint a szerelem, mint a táj és mint „a honszerelem” költőjét külön-külön rubrikába osztva, valósággal feldarabolva tárgyalják, mintha a különböző témákat az egész embernek egy-egy, egymás mellett vagy egymástól függetlenül élő, részleges és nem minden témáját ugyanaz az egész ember, egy személyben ugyanaz az érző és gondolkodó, egységében megbonthatatlan, benső ellentmondásaival is egységes „én” formálná.

„Az estve” az „ideológiai betoldás” nélkül is egyike volna azoknak a gyönyörű ékszereknek, melyek Csokonai életművében oly vonzón csillognak. Nem vennénk észre, hogy több is lehetett volna. De Csokonai észrevette, és a kis remekmű az ő keze alatt páratlan hangszerelésű költői szimfóniává nőtt. S *miután* ő azzá tette, a mi számunkra is meggyőző, hogy épp ez hiányzott belőle: az anakronisztikusan szubjektív témának ez a magasabb szintre emelése, az anakronisztikus téma mögött rejtőzködő világérzésnek ez a kifejező szóba való vakmerő transzponálása, és pedig anélkül, hogy ahhoz az emotív dallamhoz, mely az egészet életre hívta, egy pillanatra is hűtlenné válna. Az „ideológiai betoldás” nem pusztán utólagos illusztrációja, hanem továbbbi fokozása a világban való idegensége miatt izgatott, vádló hangba átcsapó panaszának; mert azt kell kifejeznie, hogy amikor önmagáról szól, egyben a világnak olyan állapotát tette szóvá, melyet nemcsak neki, de sem a szívnek, sem az értelemnek, sem a szeretetre és szépségre szomjas embernek elfogadni nem lehet:

Bódult emberi nem, hát szabad létedre
Mért vertél zárbékót tulajdon kezedre?
Tiéd volt ez a föld, tiéd volt egészen.
Melyből most a kevély s fősvény dézmát vészen.
Mért szabtál hát határt önfiaid között;
Ládd-é már egymástól mind megkülönbözött.
Az *enyim*, a *tiéd* mennyi lármát szüle,
Miolta a *miénk* nevezett elüle.
Hajdan a termő föld, míg birtokká nem vált,
Per és lárma nélkül annyi embert táplált,
S többet: mert még akkor a had és veszettség
Mérgétől nem veszett annyi sok nemzetség.
Nem volt még koldúsa akkor a törvénynek,
Nem született senki gazdagnak, szegénynek.
Az igazságtévő határkő és halom,
A másét bántani nem hagyó tilalom
Nem adott még okot annyi sok lármára,
Mert az elégség volt mindennek határa.
Nem állott volt még ki a kevély uraság,
Hogy törvényt hallgasson tőle a szolgaság;
S rozskenyérhéjből is karácsonyja legyen,
Hogy az úr tortátát s pástétomot egyen.
Nem bírt még a király húsz, harminc milliót,
Nem csikart ki tőlük dézmát és porciót,
Melyből boldoggá tudja őket tenni,
Azaz tonkin fészket legyen miből venni.
Nem bújt el a fősvény több embertársától,
Hogy ment légyen pénze a haramiától,
Akit tán tolvajjá a tolvaj világ tett,

Mert gonosz erkölccsel senki sem született.
 Nem is csuda, mert már a rétek árkolva,
 És a mezők körül vagynak barázdolva;
 Az erdők tilalmas korlát közt állanak,
 Hogy benne az urak vadjai lakjanak;
 A vizek a szegény emberekre nézve
 Tőlök munkált fákkal el vagynak pécézve.

Teljes terjedelmében ennyi az „ideológiai betoldás”. „Tartalma” pontosan megegyezik azzal, amit Rousseau dijon-i pályaművében fejtett ki. Benne van még a Hobbes-szal vitázó „genfi polgárnak” az a tantétele is, hogy „természetes állapotában” az ember nem ellensége az embernek, mert eredetileg mindenki jónak született volt. Nincs tehát a gondolatmenetben semmi, ami eredeti volna.

Az eredetiség kérdése azonban semmiképp sem olyan egyszerű, mint felületes pillantásra látszik. S épp ezért is érdemes ennél a problémánál külön is elidőznünk.

Emlékeztetni kell arra, hogy a hellén kultúra nem más, mint a görög mitológia adott motívumainak a „feldolgozása”, a középkor egész nagy vallásos költészete, képzőművészete, filozófiája és zenéje ebben az értelemben szintén nem eredeti; tematikájában kizárólagosan az Ótestamentum és Újtestamentum, valamint a Legenda aurea, a szentek története egy-egy részletének a motívumai határozzák meg. S bár tematikus eredetiség nélkül századokon keresztül ugyanazokból a motívumokból meríti ihletét, a középkor kultúrája, a középkor nagy művei mégsem ismétlések sorozata, hanem az adott motívumok különböző feldolgozásának, értelmezésének, új és mindig új értelmű újjáteremtésének a látványával hatnak lenyűgözően.

A téma nem mellékes, de bármi is legyen a téma, végső fokon csak alkalom egy-egy individuális tartalom kinyilatkoztatására; fontos a téma megválasztása is, de a döntő az, hogy a művész alkotóan, azaz a saját szubjektív valóságát kellő erővel érvényesítően tud-e a témához nyúlni.

S Csokonai ezt tette; az emberek közti különbségről szóló rousseau-i elméletet a saját egyéni emocionális életének kifejezési közegévé, saját életérzése médiumává változtatta, saját benső izzásának tolmácsául használta fel. És hogy ez teljesen sikerült neki, s az eredetileg tantételekbe összefoglalt elmélet új, szubjektív, lírai kvalitást kapott, az abból a benső dinamikából következik, melyet a rousseau-iztikus meditációnak a költeményben kijelölt helye, elhelyezése ad. Mert a reménytelenül felhangzó esdekléssel — „Késsél még, setét éj, komor óráiddal, Ne fedd bé kedvemet hideg szárnyaiddal” — s a megokolással — „Úgyis e világba semmi részem nincsen” — s a kényektől részegen egymásra tolongó emberek lármájának felidézését követő „Bódult emberi nem, hát szabad létedre” kezdetű „ideológiai betoldás”-sal már nem egy objektív társadalomtudományi fejtegetés kezdődik, hanem a legszemélyesebb líra duzzad fel egy új, az egész emberi világot magába ölelő, az emberiséggel azonosuló fájdalommá, és az „ideológiai” meditáció után hasonlíthatatlanul többet mond a költemény csodálatos befejező része, mint amennyit anélkül mondott volna:

Te vagy még egyedül, óh arany holdvilág,
 Melyet árendába nem ad még a világ.
 Te vagy még, éltető levegő! amelyen
 Indzenéri duktus nem járt semmi helyen.
 Téged még, óh legszebb hangú szimfónia,
 Ingyen is hallgathat minden emberfia;
 S titeket, óh édes erdei hangzások,
 Hallhatnak a szegény pásztorok s munkások:
 Mikor a mesterség gyáva hangjainál
 A kényes nagyvilág fásasztó bált csinál.

Ami itt oly megdöbbenő erővel és nem kevésbé megdöbbenő
 lágysággal s ugyanakkor győzelmes öntudattal hangot kap, abban —
 különösen „a mesterség gyáva hangjai”-val való szembeállításban
 — van valami, ami már nem sóvárgás, hanem boldogító felismerés:
 nincs elvesztett paradicsom, a szép iránt fogékony ember, akit a
 poéta testesít meg, fölötte áll minden társadalmi-jogi kiváltság adta
 hatalomnak. Nem, semmiképp sem valami lázadó, forradalmi vagy
 prométheuszi attitűd a Csokonaié; különösen a költemény utolsó négy
 sorában, mellyel a pátosz a kezdő dallam szemlélődő boldogságához
 kanyarodik vissza, s a pátosszal együtt megcsillan a mosoly is, játé-
 kosan, az egyébként olyannyira távoli, idegen fogalomnak új jelenté-
 sével szinte magamagát mulattatva:

Óh, áldott természet! óh, csak te vagy nékem
 Az a tetőled nyert birtokom s vidékem,
 Melynek én örökös földesura lettem.
 Mihelyt teáltalad embernek születtem.

B Ű C S Ű A M A G Y A R M Ű Z S Á K T Ó L

„A bajoknak baja pedig az volt,
 hogy Petőfit különösen megátkozta a
 sors a művész-lélek eddig felderített
 legnagyobb átkával. Ez az átok: keser-
 vesen, sziszifuszi eredménytelenséggel
 kívánni a hasonlóságot a nyugodt, po-
 cakos lények életéhez. Ó, a kóbor ex-
 színész, az izgága politikus ifjú, a már
 szinte őrzőngő arisztokrata természet,
 okvetlenül sóvár irigységgel emlékez-
 hetett Berzsenyire. S én nem tudom,
 hogy a mágnásnyaló Horváth Lacit, az
 inas-szalóniasságú Petrichevich Horváth
 Lázárt ritkán, néha-néha nem iri-
 gyelte-e?”

Ady: *Petőfi nem alkuszik*

Amikor a debreceni diák, majd praeceptor életének nagy kataszt-
 rófája bekövetkezett, huszonkét éves korára, már valóságos nagy
 költői életmű került ki szorgalmas keze alól.

Csokonai nagy ismerőjének, Juhász Gézának feltétlenül helytálló a
 megállapítása: „Abból viszont egy betű sem igaz, hogy nem is Debre-

cenben lett nagyvá Csokonai, hanem Patakon, főleg azonban a Dunántúlon. Összes radikális művei együtt voltak már az iszákjában, mire 1795-ben végignézte a Vérmezőn Martinovicsék lenyakazását. Sokat hoztak még rá a következő évek, „de Debrecenben lett a felvilágosodás legnagyobb magyar költője...”, amikor a *Tempelőit* és *A hadat írta*, 1793-ban, s írta a forradalmi káté szellemében *A számár* és *a szarvast* 1794-ben olyan lírai remek mellett, mint *Az este*, *Az álom*. *Konstancinápoly*, *A tél*, *A nyár*, *A földindulás*, *A kevély* stb.”

A debreceni diákokhoz intézett búcsúbeszédében Csokonai „mosolygó barátnőimről, az ártatlan multság rózsáival koszorúzott Műzsák”-ról szól, „kiknek tizenegy esztendő koromtól fogva eddig az ideig tíz esztendeimet feláldoztam.” Eddigi életműve a tiltott gyümölcs vonzóerejével abban a termékenyen és vidáman konspiratív közösségben s annak a közösségnek lelkes várakozásától és rajongó bámulatától serkentve jött létre, mely a debreceni kollégium diák-sága volt.

Szám szerint sem kicsiny közösség, mert Csokonai búcsúbeszédét 1795. június 15-én nem kevesebb, mint hatszáz diákból álló hallgatósághoz intézhette. S ez a hallgatóság megértette, amikor búcsúbeszédében azt mondta, hogy „a tudomány a legkedvesebb vagyon, s hogy anélkül az élet „az élő ember eltemetése”. S fél szavából is tudták, mire céloz, amikor arról szólt, hogy „a tudományok” közül „nem is azt szerettem, amelyik könnyebb volt, közelebb volt, zsirosabb volt, hanem amelyet leginkább láttam alkalmasnak az én lelkem kicsinosítására és fellobbantására annak a tűznek, melynek két-három kisdéd szikrácskája az én ifjúi esztendeimnek hamuja alatt gyenge fénnel pislogott...”

S nemcsak megértették, hanem megindult hallgatásukkal bizonyosságot tettek a hozzájuk intézett szavak igazsága mellett, amikor Csokonai tanúul hívta őket: „alacsony lélek sohasem volt bennem s szemeten mozgó igyekezetek nem mozgatták cselekedeteimet.”

És bennünket, akik tudjuk, hogy micsoda sivár vacuum várt Csokonaira, meglep az a tudatosság, mellyel oly hálásan hangsúlyozza, hogy ott a kollégiumban élvezhette egy közösséghez való tartozás boldogságát, hogy egy szellemileg rokon, a költészete szintjére felemelkedni tudó közösséggel lehetett éltető közvetlen kapcsolata, amit azután élete végéig hasztalan keresett:

„Itt találtam sok nagy lelkeket, kik közül sokan kezdettek velem futni, sokan már a futás közben voltak, sokan a pályát megfutva kellemetes lélegzetszedéssel dültek az őket kézen simogató nyájasabb érdem ölébe...”

Akkor még hisz az elkövetkező idők „munkával telt órái-”ban, hiszi, hogy megfutva pályáját, ő is „kellemetes lélegzetszedéssel” pihenhet majd meg „a kézen simogató nyájasabb érdem ölében”: „akkor, óh akkor ráncba szedett szemöldökkel suhanok el a plebecula zavart sikoltásai mellett.”

Amikor törekvéseire és fejlődésére keres magyarázatot, elsősorban saját lelkébe tekint: „az énbennem... az én lelkem, az én olyannak teremtett lelkem csinálta”, és hozzáteszi: az antik kultúra „remek lelkeivel” való ismeretsége.

De van ebben a búcsúbeszédben egy passzus, melyet a számtalan meghitt együttléttel Csokonaihoz fűzött, Csokonai verseinek a bécsi *Magyar Hirmondóban*, a *Helikoni Virágokban* és az *Urániában* való megjelenésére büszke „cimborák” bizonyára azonnal megértettek; azokra a szavakra gondolok, melyek félreérthetetlenül az akkor már megbilincsel, raboskodó Kazinczyt és az *Uránia* nyomtalanul eltűnt szerkesztőjének nagy alakját idézik. Épp a ki nem mondott nevek által, a hallgatóság nem egy tagját bizonyára megborzongatta, amikor a huszonkét éves poeta visszapillantva pályafutására, az ő „olyannak teremtett lelke” és antik kultúra „remek lelkeivel” való ismeretsége említése után, eddigi pályája eredményeit még ezzel magyarázta:

„Nevelte pedig azon nagy magyar hazafiaknak minden rend és állapot nélkül való belső szövetségek, akik énnekem az örökös barátság szent kézfogásával egyengették az igaz érdem felé gyengélkedő lépéseimet. Így tett engem a holt és az élő nagyoknak a barátsága tökéletesebbé, vagy amint Klopstock mondja: szebbé váltta!”

S hogy mindenkinek világos legyen a célzás, még meg is említi „a pompásabb lépéseket”, a dicsőséget, melyhez Kazinczy, majd Kármán juttatta:

„Szerettem én a dicséretet, a tiszteletet, a pompásabb lépéseket, szerettem; és mikor a szerencse Ül fel német! Szállj le német, módjára bánt is velem, tetszettem magamnak s belső megelégedtségem nem irigyeltette velem senki szerencsáját.”

S aztán önérzetesen a szerencséről beszél, ahogy az ember csak egy közösséghez szólhat, amelynek egyetértésében, biztos, egyben a kollégiumbeli intrikus ellenségeit is megbélyegzi:

„...sohasem alacsony lélektől kikoholt álutakon, szemetes plánumokon férgeket vakon kergető undok vakondok túrásokon nem kívántam arra (ti. szerencséhez) jutni; sem a gonosz szívű vagy ostoba lelkű emberecskék veszedelmes és alávaló magasztalásait nem óhajtottam... Sem soha olyan rettentés ordító hangja nem mennydöröghetett oly éles harsogással füleimbe, hogy ha szinte megrezzenhetett is, lépéseimből vagy jobbra vagy balra ugrathatott volna. Álltam ott, s mentem ott, ahol állani vagy menni jónak láttam...”

Ez a búcsúbeszéd egyben a büszke öntudattól való búcsúja is. Soha többé nem lesz ereje ezt a hangot megütni, mert ami ezután következik, az a megaláztatások során magát simulékonyan megalázó, a magát megtagadó, a mindenáron és hasztalan valamiféle közösséget

áhitó, a könyöradományokat kéregető embernek a sorsa és a hangja, azé az emberé, akit — saját szavai szerint — „földönfutóvá és országos infámis huncfutná” tettek.

Ő, akihez többé az iskolaszék határozata értelmében „egy diák se merjen jönni vagy szólni, ha csak a Collegium ellenségének nem akarja mondatni magát” — egyszerre ott állt abba az országos, minden önálló gondolatban bűnt vagy veszélyt gyanító sivatagba kitaszítva, mely a jakobinus összeesküvők kivégzése, illetve bebörtönzése nyomán a szellemi élet minden csíráját már a félelem miatt is elsorvasztotta.

A kollégium oltalmazó diákközösségének külön világában Csokonainak mindent lehetett: még a Martinovicsék összeesküvésében való részvétel miatt kivégzettek és börtönre vetettek apológiáját, „A pártütő” című versét is megírhatta, melyet évtizedekkel később a lojális és óvatos irodalomtörténész, Toldy Ferenc csak úgy merészelt kinyomtatni, hogy a vers eredeti címét nagy bölcsen a következőre változtatta: „XVI. Lajos elvesztésére”. A kollégiumban azonban — s ez az, ami a Csokonait ért csapást egész nagyságában érzékelteti — az országos rémület legszönyörűbb napjaiban is, a kollégium diákságától körülvéve, aggodalom nélkül, szíve szerint írhatta a pártütőről:

De soknak a nevet csupán azért adták,
Mert külömben őket meg nem gyilkolhatták.
Ki pártütő, ki nem, ítélje a haza,
Melyet vagy megronta, vagy mególtalmazta.
Néha azt nevezik gyilkos pártütőnek,
Kit kedves hazája tart védelmezőnek.
Némelykor, kik titkon a hazát koncolják,
Hazaárulással a hívet vádolják...

A tegnap még körülrajongott ifjú költő, akinek szavát együttérzésre, nevetésre vagy könnyre készen leste egy dédelgetően meleg, zárt világ — „az örökös földesúr” egy csapásra gyanús, de főleg felesleges, mindenkinél feleslegesebb, sehonnai, ágrólszakadt csavargó lesz.

Igaz, ha akadna nyomda, illetve pénz a kéziratok kinyomtatására, újra megteremthetné a közvetett kapcsolatot nemcsak az egykori közösséggel, a kollégium diákjaival, hanem az ország szellemi elitjével is. De épp ez az, ami a Martinovics-féle összeesküvés után, mecénás nélkül éppenséggel lehetetlen, mecénást pedig az „infámissá tett huncfut”, a kicsapott diák immár a legmerészebb álmaiban se remélhet. Más volt az, amikor kollégiumbeli társai vidám egyetértésére számítva, nevetségessé tehetette Fegyvernekét, aki azt mondja a költészetéről Tempefőinek: „Kár volt kegyelmednek azzal tölteni az időt. Mire való az?” — és más, amikor nem a meleg fészekből szemléli a Koppóháziak és Fegyvernekiek világát, hanem védtelen áldozatként van nekik kiszolgáltatva. S ebben a riadalomban, neki, a „Konstancinápoly” költőjének, a minden tételes vallásra a felvilágosodás szemével néző panteistának, kicsapatása után megfordul a fejében az a terv is, hogy katolikussá válva, valamelyik katolikus egyházfő pártfogá-

sában vagy talán éppen valami szerzetesi rendház oltalmában kereshetne menedéket. Végül is egyetlen modus vivendi-nek kínálkozik, hogy hátat fordítson a költészetnek, s egész gondolatvilágával és minden meggyőződésével szakítva, a feudális Magyarország diadalát törvénykönyvi cikkelyekben rögzített Werbőczynek, a magyar törvényeknek a tanulómozgására adja fejét. Ő maga foglalja össze ezeknek a ráváró jogászai tanulmányoknak a lényegét, amikor a sárospataki kollégiumról, ahova egy-egy ottani jó emberének kivételes segítőkészsége juttathatta be, azt írja, hogy ott a „törvényléből moslékot habarnak”. Mert huszonhárom éves korában „a víg poéta” némaságra és elkallódásra ítélt remekműveivel immár maga kérdi magától a Fegyverneki szavával: „Mire való az?” — és el van szánva rá, hogy minden időkre hátat fordítson a poézisnek. Szakítani akar vele, mint valami botor illúzióval. De mert menthetetlenül poéta, ez az elhatározása is, minden logika ellenére, újabb verssel szaporítja a már meglevőket. Megírja a „Búcsú a magyar múzsáktól” című versét — Vajda Jánosig és Ady Endréig a legkönnyesebb és legkeserűbb verset, amit magyar nyelven írtak.

S megint szemmel láthatóan bebizonyosodik, hogy a vérbeli lírikus minden verse egyetlen nagy életnaplónak egy-egy részlete, s az egész mű a legszorgosabb „irodalomtörténeti kutatások”-nál nagyobb hűséggel és erőteljesebben domborítja ki az egész életrajtot. Amikor Csoknai ekkép szól a magyar múzsákhoz:

Ti ugyan adatok sok olyan napokat,
Melyeken töltöttem víg mulatságokat;
De ha meggondolom ama sok bajokat,
Néktek köszönhetem egyedül azokat —

ekkor a felvilágosodás költője minden kollégiumi jegyzőkönyvnél világosabban határozza meg az élete katasztrófáját felidéző, különböző összeütközések valódi okát. S a magyar múzsáknak megvallja, hogy búcsúzva is hozzájuk húz a szíve:

Szeret, azt megvallom, szeret szívem kénye,
De nem vágyok lenni az ország szegénye...
Mit ér az embernek, ha van is reménye,
S azonba üressel tele az erszénye?

Az üressel tele erszény ha nem is vidáman, de úgy hangzik, mintha valami dévajkodó keserűségben, a maga sorsa fölött való csúfolkodásban még mindig kedve telne. És csakugyan, ez még „a víg poéta”. De ahogy a vers során tovább halad az immár ráváró sors szemléléteiben, hangja mind kevésbé játékos, mind reménytelenebbül komorabb lesz. A szegénylegény gondtalan szegénységét petőfiesen fitogtató, hetyke könnyedséget mindinkább felváltja a bujdosó, a bujdosásra ítélt kiközösített, magára maradt poéta bánatának a súlyos szava. Tudja, hogy mi lehetett volna, és tudja azt is, hogy sose lesz az, ami lehetett volna. S mert arról még álmodnia se lehet, hogy egy életét és munkáját igazoló és fenntartó, kulturált nemzeti közösség tagja

legyen, megint felbukkan ugyan a mecénás rögeszméje, de most már csak azért, hogy ezzel együtt a maga költői hivatását is rögeszmeként földelje el:

Tusculanum s Tibur szülik a lelkeket,
S ha Caesar s Maecenas dajkálják ezeket;
Különben nem lehet várni oly remeket,
Mely közel érhesse Virgilt s több ilyeneket.

Kimegy ám a főből minden cadentia,
Ha üres erszénnyel ír az emberfia,
S ha még azt sem kérdik, hogy van-e gázsija,
Csak szorúljon öszve a jó bagázsia.

A jövőtlen jövőtől való keserű szorongás legmegdöbbentőbb megnyilvánulása azonban csak ezután következik: a rubrikázhatatlan, a szépség vágyától megszállott ember előtt követendő eszménykép gyanánt az a mindig józan és mindig számító gazda vagy kalmár tűnik fel, akiben addig a maga visszariasztó, legkomiszabb és egyben lebírhatatlanul közömbös antipódusát, az antipoézis megtestesítőjét látta. S épp a poézistől érintetlen, a józanul kalkuláló ember szemével nézi most magát, annak a fejével akar gondolkozni és mértékével akar ítéletet mondani a poézis és a poézisnek szentelt élet fölé:

Mit ér örökös hírt nyelni Iliással,
S falunként élődni tudós koldúlással?
Ha nem kérkedhetni semmi Maecenással:
Jó éjtszakát, múzsák, Fébussal s Palással!

Igaz, hogy nagy becse lehet egy babérnak,
Mely örök életet szerzett volt Homérnak:
De csakugyan úgy jó lenni ám Voltérnak,
Ha néznek ferneyi úrnak s gavallérnak.

.....
Magam is ezután tivéletek tartok,
Kik élni és nemcsak verselni akartok,
Verbóczyihez megyek: ti tán meg nem martok,
Kik a törvényléből moslékot habartok.

Te pedig, poézis! az egek munkája,
Apollónak mézes szájú leánykája,
Te, a szegénységnek anyja és dajkája,
Élj vígan, elszakaszt Verbóczyi pennája.

De mi történjék verseivel, színdarabjaival, az idillekkel, a tréfás eposzokkal, amelyek már megvannak? Végrendelettel zárja a verset; az utolsó sor úgy hangzik, mint valami megrendítő átok:

Minden írásimat, melyek megmaradtak
S szűk erszényem miatt közfényt nem láthattak,
Maecenásokra is eddig nem akadtak,
Akiik talán nálunk mind sírba rakattak,

Bízom az érdeemes késő maradékra
Mely több szívességgel néz a jó szándékra,
Vagy pedig nem hajtván semmi tartalékra,
Pipára raggamtom és vajjas fazékra.

INTERMEZZO: AZ EGYÜGYŰ OTAHAJTA

Reménytelenül, keserűen búcsút venni a magyar múzsáktól, de egy-két nappal vagy héttel azután már ujjongva repesni egy új élet felé, amely tegnap még a sors végzetes csapásának látszott, másnapra a szabadulás boldogságával új horizontok kecsegtető kitérülködésaként ünnepelni azt, ami még az imént halálos sebként sajgott, s mint valami megváltó ajándéktól, sose sejtett, betelt reménnyel ittasodni meg tőle — íme a gyermekien ifjú költő, aki ha más nem akad, hogy elringassa fájdalmát, akkor ő maga, a benne lebírhatatlan élet talál ürügyet az örömrre.

Ennek a végletekbe át-átcsapó változásnak legfőbb oka az, amit a bibliai legenda a tudás fáján érett gyümölcs ellenállhatatlan vonzásának, mi pedig a rendkívüli, tartalmában és teremtő erejében kimeríthetetlen *kíváncsiságnak* a látszólag közönséges fogalmával szoktunk megjelölni.

A kíváncsiság: ifjúi készség, még inkább falánk szándék új benyomások, élmények és megismerések befogadására. S e készség és szándék mögött ott a bujtogató sejtelem, hogy nem ez a kezünk ügyébe eső, hétköznapi világ, hanem a rejtélyek és titkok lappangó világa az igazi, és hogy e l m e n n i, még ha fáj is, azt jelenti, hogy az ismeretlen felé kelünk útra, az ismeretlen felé, aminek az igazete mindig is foglalkoztatta nyugtalan képzeletünket.

Amit Csokonai az imént még megsemmisítő, jóvátéhetetlen katasztrofaként élt át — ahogy az iskolaszék ítélete után Nagy Gáborhoz intézett levelében írja:

„Setét felhő emelkedik a hegyek közül, mormolva indul ki a nagy tengerre, fekete szárnyaival elfogja a fényt, s Eurusokat hajt szárnyaival, mint a saskeselyű...” —

ugyanaz egyszerre valami új, boldogságot ígérő beteljesedés kezdetének a csábító színében jelenik meg, és pedig csak azért, mert már nemcsak valami eddiginek a végét, hanem valami újnak a kezdetét, a megszokottól való szabadulást, az új és megújító útrakelést is jelenti. Ami az imént még az a hely volt, ahol „törvényléből moslékot kavarnak”, az egyszerre mint a nem-mostnak és nem ittnek, a tüneményes új kezdetnek felszabadító örömeivel hívogatja.

„Az én csak itthon világosodó szemem csak egy kis vidéket látott vala ki maga körül, az ő horizontját határozták holmi alacsony falak, jegenyék és komlók, s én azt gondoltam, hogy azok a világnak szélei, amelyeken kívül látszik s hallik valami, de amelyet fel nem vehetek...”

Így kezdődik az 1795. augusztus 18-án kelt, „Tekintetes főnotárius Gáspár Pál úrnak Csokonai Vitéz Mihály víg napokat!” címzésű, még Debrecenből írt levél, amelyben az író mintha máris messziről nézne vissza arra a helyre, ahonnan a levelet írja. S a levelet verssel folytatja, melyben már egész Debrecenre és az imént még benne dülő kétségbeesésére is, mint megmosolyogtató, távoli emlékre, hegycsúcsról vagy éppen boldogabb csillagról tekint le. Amire tán tegnap még úgy gondolt, mint a paradicsomra, melyből gonosz démonok lángpallossal űzték ki, az most a szemében a nyomorult Otahajta, s jegyzetben mindjárt meg is magyarázza: „Az Otahajta vagyis Némely Oskoláink Hazánkban a Nagy-világtól bészigetelve (isolirozva)” — mert ő már csak hajdani otahajta, aki egykor

... látván, hogy szűz fényében
A nap az ő partján jön fel,
Az ő partján enyészik el
A tengernek kék vizében:

Azt gondolta csekély ésszel
Hogy egy-két vad kőszirt között
E kis szigetbe költözött
A világ mind az öt résszel.

Hogy annak minden forgása,
Baja csak abban végződik,
Ha a szigethez verődik
A szomszéd tenger habzása.

Így válik a távozni készülő Csokonai szemében a debreceni kollégiumbeli Csokonai együgyű otahajtává, aki ugyan gondolta, hogy szülővárosán kívül is „van valami”, de nem tudta, hogy mi — s Debrecen és a kollégiuma már nem egy várost és egy tanintézetet, hanem azt a durva barbárságot jelenti, melynek ellenében és ellentétéként csodásan rajzolódik ki „a boldogabb világ népe”: Európa. Az egykori otahajta Csokonai ugyanis

... megúnván bölcselkedni
Tévelygő gondolattal,
Elindúlt vadtársaival
A pusztákra, gyökért szedni. —

S hát, ím, víg kiáltásokra
Rendül meg a sziget tája;
S egy európai gálya
Száll pompásan a partokra.

Melynek várából végtére
 Nyájas nézéssel kilépe
 A boldogabb világ népe
 E sovány sziget szélére.

A felvilágosodás korabeli irodalomban, de még a kor nagy alakjainak levélváltásában is szembeszökően élénk az érdeklődés az egzotikus „vad népek” életmódja, szokásai, vallása és szertartásai iránt. E kezdetleges civilizációk vallási rítusai és erkölcsi jó szolgálatot tettek a tételes vallási és erkölcsi törvények barbár eredetének és relativitásának az érzékeltetésére. De ezen kívül azért is az érdeklődés előterébe kerültek, mert a felvilágosodás kora egyben a tervszerűen terjeszkedő, újabb és újabb gyarmatokra éhes európai hatalmak korszaka is. S Csokonai is felhasználja a korabeli útleírásokban mindig vissza-visszatérő motívumot: a távoli parthoz közeledő hajó vagy partra szálló fehér emberek láttán a bennszülöttek fejvesztetten menekülnek. De ez alkalommal Csokonai hűtlen lesz Rousseau-hoz: versében a bennszülöttek egyet jelentenek a barbárokkal, s ő elhatárolja magát tőlük:

A több gyáva barbarusok
 Elfutottak félelemmel:
 De ez nézi meredt szemmel,
 Milyen nyájas geniusok,

Akik vele fogtak kezét,
 Kiknek szívek oly jó, oly szent!
 Rólok s hazájokról mindent
 Sohajtozva elkérdezett.

E jószívű idegenek,
 Ami csak szép valójában
 És csinos Európában,
 Mindent előbeszéltenek.

Az indus szemét könny telte;
 S mihelyt e boldog megyébe
 Hívták, — ugrott örömébe
 S barátit rendre ölelte.

Az ember azt hihetné, hogy a jószívű idegenektől a szegény debreceni indus legalábbis Párizsba kapott meghívót. S éppen ez a csodálatos: ennek az ifjú költőnek a képzelete egyetlen jó szóra egyszerre angyalokat lát, magamagát pedig elragadtatva az üdvözültek sorában. Bámulatos az a készsége és képessége, amellyel egy-egy jó szót fantasztikus jótéteménnyé, a legbanálisabb biztatást mennyei szózáttá magasztosít — s a sárospataki jogi kollégiumot egyszerre az áhított, a gyertyavilágnál olvasott könyvek lapjairól ismert, távoli Európa kápráztató színeiben csillogtatja meg.

A hálának ez a képessége külön elemzést igényelne; voltaképpen nem más, mint annak a belső gazdagságnak a megnyilatkozása, amely

minden kedves érintésre fényként árad a legszürkébb valóságra is. Hiszen csak ürügyre vár, hogy eltékozzolja felhalmozott, magába zárt, tehetetlen bőségét. Szinte nevetséges, hogy milyen siralmasan kevés az, amitől „az indus szemét könny telte”, és ami az indust a Debrecenben kikötő európai gályáról szóló dalra ihlette. Az idézett vers után ugyanis a „tekintetes főnotárius Gáspár Pál úrnak” írt levelében Csokonai ekképp folytatja:

„Az én itt eddig tölt életem és a Tek. Uraknak a közelebbi vásárkor lett ide érkezések, tanácsok, és az én örömtisztelettel lett elfogadásom vagynak itten előadva. Elfogadom tehát azt a tanácsot, melyre a bölcsesség kötelez, a jószív édesget: de — a melytől a szükség parancsoló szava elkiált, és eliszonyít. Azért, mivel a Tek. Úrnak oly nemes szíve vagyon, hogy az érdemtelenre is tekint; bátorkodok azon való reménykedéssel alkalmatlankodni, hogy egy olyan állapotot, melyben tanulásomat esztendeig elvégezhessem, Tek. Patay úr vagy prof. Kövy úr, vagy más hatóság közbenjáró által szerezni, avagy csak kimutatni méltóztasson. Bennem háládatos megszolgálóját fogja a Tek. Úr feltalálni; és minekutána a kegyes pártfogóm segélése által, a tudományok és érdem fényes oltárához eljutok, a legelső ajándékot érzékenyen fogom a jó s nemes szívek istenségének bényújtani, s az Úr neve lesz rajta.”

Ez a hála és nem a megnyomorított ember alázatának a szava. A levélbeli versben feltámadt remények és a büszke öntudat szavával zárulnak ennek a rendkívüli levélnek a sorai:

„Vajha adnák az egek, hogy a Tek. Úrnak annyi dicsősége származna ebből, mint énnékem! — Ezt Rousseau is merte egy dedicatiojában óhajtani. De hiszem, mikor nagyot akar tenni, nem az abból származandó haszon vagy dicsőséghez méri tettét a jói termett szív... .

Sietve írtam; engedjen meg a Tek. Úr. Éljen vígan és szerencsésen.”

A SÁROSPATAKI NAGY LECKE

Így lett a kicsapott praeceptorból Sárospatakon még egyszer és utoljára diák, de csak igen rövid időre; talán azért is oly rövid időre, mert az éber, az országot behálózó rendőrség nem nézi jó szemmel, hogy Patakon a gyanús újdonsült jogász körül megint hívó barátok köre alakul, de alighanem még inkább és legfőképp azért, mert Csokonainak a feudális magyar jog tudománya semmivel se lehetett elviselhetőbb, mint az az előírás, mely szerint minden reggel hét órára ott kellett volna lennie a templomban, és a többi tógás diákkal együtt öblös énekszóval és áhítatos képpel parancsra dicsérnie az istent.

Élete sosem szűnő nagy szenvedélye volt a tanulás; Földi János természettudományos érdeklődése éppúgy izgalomba tudta hozni lelkes figyelmét, mint az olasz, a francia és a német irodalmi művek vagy az újkori, minden érzékét felajzó nagy zenei alkotások; de épp

ezért annál lehetetlenebb volt neki az olyan ismeretek passzív beraktározása, melyek lázasan kíváncsi szellemének, alkotói szükségletének nem juttattak semmiféle impulzust.

A zsenialitással együtt jár a befogadási képesség kivételes szélessége, de kivételes ellenállása is mindennel szemben, ami pusztá balaszt.

A felvilágosodás a történelem különböző korszakai között még csak árnyalati különbségeket se látott; a felvilágosodás előtti időket az egyhangúan ismétlődő esztelen erőszak, a babona és a sötétség egy-egy korszakának tekintette. A történelem iránt való érdeklődés, amit történelmi érzéknek nevezünk, a modern történetfilozófia csak a romantika korszakával születik meg.

Igaz, hogy Csokonai irodalmi tervei között még a debreceni diákevek idejéből ott szerepelt egy történelmi eposz megírása, az „Árpádiász”, s mint egyik levelében hűséges debreceni diaktársával közli, az eposz célja az lett volna, hogy „haldokló Nemzetemnek szájába egy végső hatyúti Éneket adhassak a Duna és Tisza nádassai mellett és hogy egy szóval Hazámnak, vagy legalább a Maradéknak haszonra való nézés nélkül szolgálhassak...” Ennek „a történelmi eposznak” a fennmaradt töredéke és terve semmiképp se szól amellett, hogy Csokonait a honfoglaláskori történelmi-hadászati események vagy a Berzsenyi és Vörösmarty költészetében felhangzó „ősi dicsőségünk” megénekelésének a szándéka izgatta volna. Pontosabban: ha az antik mintaképek nyomán voltak is hasonló szándékai — s hogy voltak, ameltt tanúskodik az az igyekezet, amellyel a magyarok eredetéről és letelepedéséről szól minden lehetséges, számára megközelíthető történelmi munkát áttanulmányoz —, valójában a képzeletének kellett a felhasználható és a képzelete természetéhez alakítható anyag. Mit sem jelent, hogy antik mintaképei szabályát követve „rettentő hadakat, vért és egy nemzeti szörnyű bajnokot” készül megénekelni. Már a töredékben is, a mintaképek és a Dugonics András groteszkül durva *Etelkája* ellentétéként, „a szörnyű bajnok” körül hamarosan Csokonai tulajdon, történelmen kívüli, történelmietlen világa uralkodik. Megint csak Horváth János állapítja meg helyesen:

„Invokációja elsősorban a nemzeti tüzet, a magyar lelket, a haza tiszta szerelmét s az *Etelkától* úgynevezett »Magyarok Istenét« hívja ugyan segítségül, de azután az édesség istenit vagyis a Gráciákat, s valójában ezek ihletét mutatja a még elkészült rész, mely szerint ahol énekel, ott csendes szellőcske lebegését óhajtja, balzsam- s rózsaszagot, mosolyogva leszkődő estet, epedő bús fülemüle édes jáját, híves forrást, gallyas boltot egy kertben, szerelem és a pannóni Múzsák édes berkét... Édes éneket akar írni most is... Az *Árpádiászban* Csokonainak és korának felvilágosított cultura-vágya és rokoko-vonzalmai lettek volna visszavetítve a honfoglalás időpontjába...”

Hogy mennyire helytálló ez a feltevés, arra legjobb bizonyíték és egyben legjellemzőbb, hogy miként fogalmazza meg Csokonai az *Árpádiászról* készült tervének, vagy ahogy ő nevezi, „rövid kritikai rajzolatjának” befejező passzusát:

„A múzsák kérték a magyarok istenét, hogy engedje meg nekik magyar nyelven énekelni, de az isten a végzésre haragosan tekintvén, kilencszáz esztendőn szomorúan nézett keresztül, a tizediknek pedig elejére elmosolyodott. A Múzsák is szomorúan és némán néztek keresztül, a tizedik elejére pedig ők is mosolyogtak s akkorra előre énekeltek a magyarok istene dicsőségére. S e lesz vége”.

Ez a fontos, ez a s e l e s z v é g e. Ebben jut kifejezésre a felvilágosodás önmagától megmámorosodott történelmietlen öntudata. Az a honfoglalást követő kilencszáz esztendő, melyen a múzsák szomorúan és némán néztek keresztül, az addigi magyar történelem, a barbárság ideje, s az a tizedik század pedig, melynek elején elmosolyodtak, a felvilágosodás, Csokonai kora. Mert Csokonai is, akárcsak a francia enciklopédisták, egy azok közül, akiknek saját koruk, a felvilágosodás kora az igazi történelem, minden idők beteljesedésének, az emberi értelem feltartóztatathatatlán, uralomra jutásának a boldog kezdetét jelenti. Ami azelőtt volt, az a babona, a buta népek (ez utóbbi Diderot kifejezése), a szemfényvesztő papok és galád tirannusok sötét ideje

Az egész történelmi múltat a felvilágosodás szellemében megítélő és elvető, a II. József emlékének mindhalálig hódoló, egész arccal „a csinos Európa” felé forduló költőben aligha kelthetett érdeklődést a közjog, a XVI. századbeli Werbőczy *Hármaskönyve*, mely — mint ahogy Acsády Ignác kitűnő művében, *A magyar jobbágyság történetében* olvasható — többek között azért is íródott, hogy Dózsa György, „a leggonoszabb haramia” vezetése alatt fellázadt parasztok

„árulásuk emléke és időleges büntetése maradékaikra is átszálljon és átmenjen, és hogy minden emberöltő megtudja, mekkora bűntény az urak elleni lázadás, az ebben az országban bárhol lakó összes parasztok, kivéve a kir. felséghez híven maradt szabad és fallal bekerített városokat és kivéve azokat is, akik uraik és az ország szent koronája melletti hűségükben kitarítottak és más bűnös paraszttal ebben a lázadásban részt nem vettek... elvesztvén a hűtlenségi vétjük miatt azt a szabadságukat, amely szerint egyik helyről a másikra költözhettek, földesuraiknak feltétlen és örök szolgasága alá legyenek vetve (Dominis ipsorum terrestribus mera et perpetua rusticitate sunt subjecti) és jövőre ne legyen joguk uraik akarata és beleegyezése nélkül egyik helyről a másikra költözni és ott állandóan letelepedni...”

A *Hármaskönyv* a nemesi jogokat kodifikálja, a jobbágyokról csak annyit mond, hogy ezek állapota sokféle,

„mert némelyek magyarok, mások szászok és németek, mások meg csehek és tótok, akik a keresztény hitet vallják. Ezenkívül némelyek oláhok és oroszok, némelyek pedig rácok vagy szerbek és bolgárok, akik a görögök tévelygését követik... szabadságukat végképpen elvesztvén, földesuraiknak föltétlen örökös szolgaságába kerültek”.

Mit adhatott „Az estve” költőjének a *Hármaskönyv* tanulmányozása és a tulajdon vagy örökségi jog ezernyi cikkelye, melyeket csak megtanulnia kellett volna és amelyek — mint ahogy Csokonai egykori tanulótlarsa, Puky István idézi a Márton József Csokonairól írt életrajzában — ilyen megigéző logikával szólnak a képzelethez és az értelemhez:

„Ha a méneses lovak az ötven számot meg nem haladják, egyenlően osztatnak fel az özvegy és gyermekek közt; ha pedig több számból állnak, csak a gyermekeket illetik.”

Paradoxon, de így van: ami annyi közepes vagy átlagos képességű embernek könnyű, sőt tán a legkönnyebb út a boldoguláshoz, azt a rendkívüli szellemi-lelki erővel és igényekkel megáldott nagy egyéniség elől leküzdhetetlen akadályként torlaszolja el épp az ő saját kivételes képességei és igényei, épp az ő saját változtathatatlan egyéni megszabottsága. Még ha izgathatta, ha izgatta volna is Csokonait a történelem, ha a nemzeti múlt többnek látszott volna is előtte, mint az egyöntetű, folytonos, alig pillanatokra meg-megszakadó barbárságnak a többé-kevésbé egyhangú megismétlődése, még ha nem is hitte volna a jakobinus Lackovics módján, hogy Magyarország történetében csak két forradalom volt: az egyik Mátyás királyé a feudalizmus, a másik pedig II. Józsefé a feudum és a klerikalizmus együttes egyeduralma ellen, Werbőczy és a magyar jog tanulmányozása akkor is legfeljebb megint csak a költőt gazdagította volna új motívumokkal, de semmiképp se azzal az Ady szerint „irígyelt” képességgel, mellyel a „törvényléből” a maga gyakorlati használatára tudott volna „moslékot habarni”.

Ekképp tehát pataki kísérlete, hogy ő is beálljon a számításukat megfelelő, tisztos „normális emberek” tömött soraiba, teljes kudarccal végződött, élete útján negatívummá lett.

Az alkotó ember életében azonban a nagy negatívumoknak is termékeny szerep jut, mert épp taszító erejükkel siettetik az önmagára eszmélés el-elakadó folyamatát. Csokonai életében Sárospatak jelentette a költői hivatást megfellebbezhetetlenül tudatosító nagy élményt. Sárospatak volt a kétségbeesett, de az örömben olyannyira szerelmes ifjú Csokonai első, de utolsó kísérlete arra, hogy beleilleszkedjék a korabeli sivár magyar életbe, mint annyi más szerencsés „rendes ember”. S épp ez a szándék, hogy e beleilleszkedés érdekében búcsút vegyen a múzsáktól, épp a sárospataki nagy lecke győzte meg végleg arról, hogy alábecsülte a múzsák, a saját emberi alkatának zsarnokian kényszerítő hatalmát, amely őt, a nincstelen földönfutót élethossziglan felesleges, „haszontalan emberré”, poétává tette.

Amikor elhagyja Sárospatakot, már végérvényesen tudja, hogy a kiválasztottak közül való, akinek nincs választása. Sárospatak után is még sok, nagyon-nagyon sok kísérletet tesz ugyan, hogy valamiféle alkalmaztatással vagy kegydíjjal biztosítsa megélhetését, de soha többé, egyetlenegyszer se ismétli meg a kísérletet, hogy megszökiék a végleges sorsként vállalt és vallott, nap nap után tapasztalt abszurdum elől. hogy magyar költő.